

Valuch Tibor

Munkás – társadalom – történet

Közelítések és fogalmi kérdések

A mai magyar (társadalom)történetírás időről időre, számos vonatkozásban sajátosan szelektív természetű, ami részben a kutatói érdeklődés változásainak, sajátosságainak, részben a „korszellem” hatásának, következményének tekinthető. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy vannak témakörök, amelyek előtérbe kerülnek, nagy figyelmet kapnak, bizonyos értelemben népszerűvé válnak, s vannak olyanok, amelyek kétségbe vonhatatlan jelentőségük mellett kikerülnek a tudományos érdeklődés homlokteréből, és többé-kevésbé marginális témákká válnak. Ez többé-kevésbé igaz az ipari munkásság társadalomtörténetére is. A modern kori magyar nagyüzemi munkásság kutatására sajátos kettősség, vagy másként fogalmazva hullámvázis jellemző. Az 1989 előtt kiemelten kezelt és ideologikus szempontok szerint – változó erősséggel – cenzúrázott kutatási téma a rendszerváltást követően átmenetileg elvesztette relevanciáját, a kilencvenes években háttérbe szorult, kikerült a mainstream kutatási témák köréből, vagy pontosabban fogalmazva, nem került be ide, annak ellenére, hogy a szocialista korszakban erősen szelektív és politikai-ideológiai meghatározottsággal terhelt volt a kérdéssel kapcsolatos kutatási eredmények nyilvánossága. A kilencvenes években – annak ellenére, hogy a levéltári kutatási korlátozások a politikai átalakulás következtében megszűntek – csak elvétve és meglehetősen esetlegesen folytak kutatások e tárgy körében. A munkásság kérdése jószerével csak 1956, pontosabban fogalmazva a munkástanácsok kapcsán került elő.¹ Ez a helyzet az ezredforduló időszakában kezdett valamelyest megváltozni, hiszen ekkor a témakörben több figyelemre méltó kutatás kezdődött meg.

A kutatási előzmények rövid áttekintése után nyilvánvalóan választ kell adni arra a kérdésre, miért fontos a munkásság társadalomtörténetének tudományos kutatása, elemzése, illetve értelmezése? Elsődlegesen azért, mert annak ellenére, hogy a magyar gazdaság és társadalom modernizálódása az elmúlt százötven év során olyan volt, amilyen (az ezzel kapcsolatos áttekintés most nem feladatom), e folyamatnak a 19. század közepétől egyre meghatározóbb tényezője volt az iparosodás és az ipari társadalom kialakulása, aminek következtében a 20. század második harmadára/harmadában a(z ipari/városi) munkásság a magyar társadalom legnagyobb létszámú csoportjává vált. S ezt a helyzetet csak a rendszerváltás és a vele időben együtt járó posztindusztrializálódás változtatta meg. A hagyományos nagyipar/nehézipar felszámolódása, a fizikai munka átértékelődése és részleges intellektualizálódása, a kereskedelem, a szolgáltató ágazatok,

¹ A kérdéshez lásd Kozák – Molnár (szerk.) 1993; Horváth 1999.

a kommunikáció és az információtechnológia előtérbe kerülése radikálisan átalakította a foglalkoztatási viszonyokat, valamint a társadalmi struktúrát is az ezredfordulón. Ebből következett az is, hogy a hagyományos értelemben vett munkásság egyre inkább múlttá, a történelem részévé vált. Másként fogalmazva: az ipari, nagyüzemi munkásság összetétele, tagoltsága, társadalmi és gazdasági szerepe, életmódja egyre inkább történelmi kérdéssé vált, aminek elemzése és értelmezése nélkül nem érthetőek meg a modern kori magyar társadalom változásai. S ez önmagában is indokoltá teszi a témakör tudományos vizsgálatát.

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Munkások a magyar történelmi, társadalomtudományi irodalomban a rendszerváltás előtt

Az 1970–1980-as évek történelmi irodalmában meglehetősen kevés, érdemi információt is tartalmazó munkát lehet találni a magyar ipari munkásság társadalomtörténetéről.² Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 20. század magyar társadalomtörténetének egyik legkevésbé feldolgozott területe – némiképp paradox módon – a nem mezőgazdasági foglalkozású, iparban, építőiparban, közlekedésben, kereskedelemben és a szolgáltatási területeken alkalmazott munkásság története. Az 1949 és 1989 közötti időszakban a marxista–leninista ideológiai kötöttségek erősen korlátozták a társadalomtudományok mozgásterét e témakör vizsgálatában. Amíg 1945 előtt a városi bérmunkás státus sem a társadalmi szerkezetben, sem a foglalkozási struktúrában nem volt meghatározó jelentőségű, addig a városhoz, illetve az iparhoz kötődő munkáslét/proletárlét 1950 után a magyar társadalom egyik legtömegesebben megélt társadalmi tapasztalattá vált.³ Azt, hogy az (ipari) munkássá válás Magyarországon – különösen az 1950-es és az 1960-as években – elsősorban nem társadalmi emelkedést, hanem igen gyakran státusvesztést jelentett, a témával foglalkozó feldolgozások meglehetősen egyértelműen támasztják alá.⁴

Az 1989 előtti hivatalos történettudományi diskurzus politikai-ideológiai és identitásképző, identitás erősítő okok miatt is munkásmozgalom-centrikus volt,⁵ s jelentősen túlértékelte ezt a mozzanatot a munkásság történetének vizsgálatára.

² Tény- és adatszerűségével kiemelkedtek a korszakra jellemző leegyszerűsítő trendből Lackó Miklós hatvanas években írott munkái: Lackó 1961, 1968.

³ Gyáni 1995: 553.

⁴ Kemény 1972; Belényi 2000.

⁵ A munkásmozgalom-történetek, amelyek bemutatásától tartalmi és terjedelmi okok miatt eltekintek, erősen eltorzították a különböző politikai pártok és ideológiák befolyását, szerepét, különösen a két háború közötti munkásszerveződések vonatkozásában. A kommunista párt a ténylegesnél és a lehetségesnél nagyobb szerepet kapott e munkákban, ugyanakkor a szociáldemokrácia és a szakszervezetek kapcsolatáról kevesebb szó esett. Szintúgy alig nyert említést, s ha igen akkor is negatív formában a keresztényszocializmus, s az elhallgatott tények között

során. Ezen túlmenően a korszak során megjelentetett történeti munkáknak sajátos legitimációs funkciót is be kellett tölteniük, nevezetesen meg kellett rajzolniuk azt az öntudatos, kommunista eszmények iránt elkötelezett munkás(ság) képet, aminek létezésével utólagosan is igazolhatóvá vált a kommunista hatalomátvétel és mindaz, ami 1945 után Magyarországon történt. Ebből következően a történeti munkák szinte kivétel nélkül a meglehetősen dogmatikusan értelmezett marxi osztályfelfogás elméleti alapján, erősen mitizált módon rajzolták meg a modern magyar ipari-nagyüzemi munkásság történetét, társadalmi viszonyait.⁶ Tették ezt annak ellenére, hogy „tömegeiben a munkásság nem állt folyton az osztályharc talaján, s a szervezett munkásság is erős kritikával szemlélte saját szervezeti és politikai vezetőit. Az ipari munkásság szervezetlen tömegeit pedig nem a kívülről érkező ideológiák, nem a mozgalom érdekelte és formálta. Gondolkodását saját léthelyzete, életkörülményei és hagyományai, apáitól örökölt magatartásformái határozták meg elsősorban.”⁷ Arról nem is beszélve, hogy akár a 19. század utolsó harmadát, akár a 20. század első felét nézzük, a magyar ipari munkásság igen tagolt, erősen rétegzett társadalmi csoport volt, amiben a megélhetési gondokkal küszködő, létbizonytalanság határán egyensúlyozó alkalmi és segédmunkásoktól, a biztosabb egzisztenciával rendelkező, félig képzett munkáscsoportokon, a kolonializált, kispolgári életnívóval rendelkező szakmunkásokon át az alsóközéposztály életszínvonalán élő előmunkásokig, művezetőikig terjedően számos csoport volt jelen egyidejűleg. Ezeknek a társadalmi magatartására, viselkedésére egyszerre volt jellemző többek között a belső távolságtartás, a tekintélyelvűség, a paternalizmus, a szolidaritás, illetve annak hiánya. A szocialista korszak hivatalos, az erősen leegyszerűsített marxi osztályelmélet alapján álló történettudományi diskurzusa minderről nem vett tudomást, s az ennek jegyében keletkezett munkák meglehetősen sematikusak voltak, messze álltak a történelmi realitásoktól, így nem is keltettek különösebb érdeklődést. Ezt a meglehetősen egyoldalú diskurzust árnyalták az olyan vállalkozások, mint például a Litván György által szerkesztett, a 20. század első felének munkásszociográfiáit tartalmazó gyűjtemény.⁸

A történeti elemzésekkel ellentétben a szociológiai kutatások már realisabb képet adtak a munkásság társadalmi helyzetéről, konfliktusairól az 1970-es és az 1980-as években. Kemény István számos munkájában⁹ foglalkozott a munkásság kialakulásával, rétegződésével, tagolódásával, életkörülményeivel, jövedelmi helyzetével, élet- és munkastratégiáival. Tanítványai közül szintén sokan

---

maradt a baloldali befolyás gyengülése, illetve az erősödő szélsőjobb térnyerése a munkásságon belül a harmincas években.

⁶ Ez jellemző még a „tízkötetes” *Magyarország Története* sorozat dualizmuskori és Horthy-kort tárgyaló kötetének társadalmi viszonyokkal foglalkozó fejezeteire is.

⁷ Paládi-Kovács 2000: 307.

⁸ Litván (szerk.) 1974.

⁹ Kemény – Kozák 1971; Kemény 1972. Kemény István *A csillagbegyi téglagyár munkásai, Futószalag a Motorkerékpárgyárban, Munkakultúra és életforma* című írásait lásd Kemény 1990.

szenteltek kiemelt figyelmet e kérdésnek.¹⁰ Szintén nagy feltűnést keltett egy-egy szociográfia – például Haraszi Miklós *Darabbér* és Berkovits György *Világváros határában* című könyve –, amelyek a meglehetősen merev hivatalos felfogással szemben felvillantottak néhány pillanatképet a szocialista korszakbeli munkáslét természetéről és nehézségeiről. A rendszerváltás előtti kortárs szociológián belül a mobilitásvizsgálatok, az életmódelemzések, a munkaszervezéssel, az érdekképviselettel és az ingázással kapcsolatos kutatások voltak még azok, amelyek gyakran a hivatalos felfogással – részben – szembe menve, elemezték a munkásság helyzetét, valamint a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján indított rétegződés-modell-vizsgálat is foglalkozott e társadalmi csoport helyzetével, elsősorban a marginális helyzetűek viszonyait elemezve.¹¹

A magyar munkásság az elmúlt két évtized történeti, szociológiai, néprajzi és kulturális antropológiai irodalmában

A rendszerváltást követően a kutatók némi fáziskéséssel reagáltak arra, hogy a munkásság (társadalom)történetének kutatása immár tabuktól mentessé vált. Számomra úgy tűnik, hogy a dokumentumfilmek, elsősorban Almási Tamás és Schiffer Pál, gyorsabban ismerték fel a megváltozott helyzetet, mint a társadalomkutatók és a történészek.¹² A viszonyokra jellemző módon a klasszikus szocialista korszak munkástársadalmának viszonyairól, átalakulásának és működésének jellegzetességeiről az első – igen tárgyyszerű – monografikus munkát a 2010-ben tragikusan fiatalon elhunyt kiváló angol történész, Mark Pittaway tette közzé.¹³ Néhány évvel később Belényi Gyula készített ehhez hasonló, összefoglaló jellegű részmonográfiát. Belényi 2004-ben zárta le közel évtizedes kutatásait, amelyek során feldolgozta az ipari munkásság társadalmi átalakulását a II. világháború befejeződésétől az 1960-as évek közepéig.¹⁴ A 2009-ben önálló kötetként is megjelentetett munka nagy erénye a szintézisteremtő törekvés, ami azonban sem az akadémiai doktori értekezésben, sem annak kiadásra átdolgozott változatában nem vált igazán teljessé, elsősorban azért, mert a szerző – némiképp egyoldalúan – kizárólag a hagyományos történeti elemzési és feldolgozási módszerekre támaszkodott. Ugyanakkor a kötetnek a munkásság életmódjával, fogyasztásával foglalkozó mikroelemzései kitűnőek.

Az ezredforduló időszakában több fontos társadalomtörténeti kutatás is megindult, amelyek ismételten rávilágítottak a kérdéskör tudományos jelentőségére.

¹⁰ Lásd például az *Isten éltesen, Pista* címmel 1985-ben szamizdatként kiadott tanulmánykötetet: Havas – Kenedi – Kozák (szerk.) 1985.

¹¹ Ferge et al. 1966; Ladányi 1977; Láng – Nyilas 1987; Héthy – Makó 1972, 1978; Hunyadi 1984, 1987; Bóhm – Pál 1979, 1985.

¹² Lásd Almási Tamás 1987 és 2004 között forgatott Ózd-sorozatát, illetve Schiffer Pál Videoton-sztoriját.

¹³ Pittaway 1988.

¹⁴ Belényi 2009.

Horváth Sándor az ideáltipikusnak tekintett magyar szocialista város, Sztálinváros/Dunaújváros társadalmának 1951 és 1961 közötti mindennapjait vizsgálta történeti, antropológiai megközelítésben, és részletesen bemutatta az újonnan létesített nagyüzem, a Dunai Vasmű munkástársadalmának jellegzetességeit és életviszonyait.¹⁵ Az ugyancsak a fiatalabb történészgeneráció soraiba tartozó Tóth Eszter Zsófia oral history interjúkra alapozott kutatása tárta fel a szocialista korszak munkásnőinek világát egy állami díjas, a Budapesti Harisnyagyárban dolgozó szocialista brigád tagjainak életútjait feldolgozva.¹⁶ Mindkettőjük munkájának nagy erénye, hogy a komplex módszertani megközelítésnek köszönhetően igen árnyalt és teljes képet adtak a szocialista korszak munkástársadalmáról. A kilencvenes évekre felhalmozódott ismeretek összefoglalásán és értékelő elemzésén alapult Paládi-Kovács Attila ipari munkásságról szóló tanulmánya a Magyar Néprajz sorozat *Társadalom* tematikájú kötetében, ami gyakorlatilag máig az egyetlen korszerű és szisztematikus összefoglalása a magyar ipari munkásság társadalmi viszonyainak.¹⁷ Paládi-Kovács a hagyományos kronológiai elvet a problémacentrikus megközelítéssel ötvözte, így nyújtva lényegre törő áttekintést a 19–20. századi magyar munkástársadalomról a kialakulástól kezdve, a tagoltságon, a demográfiai viszonyok bemutatásán át a munka világáig, az életmód és a kommunikáció kérdéskörének elemzéséig. Írását az ipari munkásság mentalitásának és magyar társadalmon belüli helyének összefoglalásával zárja. Szintén az ezredforduló időszakában készültek az első magyar társadalomtörténeti összefoglalások, amelyek mindegyike érintette a munkásság kérdését, elemezve és értelmezve az iparosodás társadalmi hatásait, a munkásság kialakulásának társadalmi sajátosságait, a városi munkásság összetételét és tagoltságát.¹⁸ Az összegző jellegű munkák sorába tartozik Paládi-Kovács Attila 2007-ben kiadott tanulmánykötete is, amelyben a szerző a munkássággal kapcsolatos írásait gyűjtötte egybe, átfogó képet rajzolva az ipari munkássággal kapcsolatos társadalomnéprajzi kutatásokról, a munkásság kultúrájáról, a kisiparosok és az ipari munkások társadalmi viszonyairól, az egyházak és a munkásság kapcsolatáról, a tágabb értelemben vett századforduló (1870–1920) munkáslakásairól.¹⁹

A munkásság történetével kapcsolatos forrásközlések a rendszerváltást követően eltűntek a tudományos palettáról. Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos 2000-ben kiadott forrásgyűjteménye talán az egyetlen kivétel: a szerkesztők 1948 és 1956 között keletkezett iratokból tettek közzé egy elsősorban a jövedelmi viszonyokkal, életkörülményekkel, munkafeltételekkel, a munka szigorúan ellenőrzött világával kapcsolatos, sokrétű és hiánypótló tematikus dokumentumkötetet.²⁰

¹⁵ Horváth 2004.

¹⁶ A kutatás eredményeit lásd Tóth 2007.

¹⁷ Paládi-Kovács 2000.

¹⁸ Gyáni – Kövér 1998; Valuch 2001.

¹⁹ Paládi-Kovács 2007.

²⁰ Belényi – Sz. Varga (szerk.) 2000.

Az ezredforduló időszakában folyó kutatásokról adott áttekintést a *Munkástörténet – munkásantropológia* című kötet, ami egy 2002-ben megrendezett konferencia anyagát tette hozzáférhetővé.²¹ Az antropológiai szemléletet előtérbe helyező könyv egyfajta reprezentatív körképet adott a munkássággal kapcsolatos magyar kutatásokról, kitekintve az európai elemzésekre is. Az itt szereplő szerzők közül többen – Bódy Zsombor, Dobák Judit, Havellant Orsolya, Horváth Sándor, R. Nagy József, Tóth Eszter Zsófia – folytatták, illetve azóta már befejezték kutatásaikat, és eredményeiket tanulmányokban, önálló kötetekben, doktori értekezésekben, tanulmánykötetekben tették közzé. A kéziratban maradt munkák közül mindenképpen említésre méltó Dobák Judit 2008-ban elkészült PhD-értekezése, amiben a diósgyőri vasgyári kolóniákon élők életmódját dolgozta fel néprajzi és történeti antropológiai megközelítésben.²²

A szocialista korszak munkástársadalmának jellegzetességei és a rendszerváltásnak a nagyipari munkásságra gyakorolt hatása áll Bartha Eszter magyar-német összehasonlító kutatásainak középpontjában, aki kutatási eredményeit számos tanulmányban és két nagyobb összefoglaló munkában tette közzé az elmúlt évek során.²³ A kapcsolódó elméleti kérdések áttekintése mellett esettanulmány-szerűen elemezte két szocialista nagyüzem, a győri Rába és a jénai Carl Zeiss Művek munkástársadalmát, 1968-nak a munkásságra gyakorolt hatását, illetve a munkások és a hatalom viszonyát a késői szocializmus időszakában. Ugyancsak választ igyekezett adni arra a kérdésre, mi történt az államszocialista korszak legnagyobb létszámú társadalmi csoportjával a rendszerváltozás időszakában. Hogyan alkalmazkodtak és boldogultak a szocialista rendszerben szocializálódott munkások az új, alapvetően piaci viszonyok által meghatározott gazdasági és társadalmi rendszerben?

Az elmúlt két-három év munkássággal kapcsolatos elemzéseivel közül fontos megemlíteni R. Nagy József könyvét, amiben a szerző az északkelet-magyarországi munkáskolóniákon 1996 és 2004 között végzett – kulturális antropológiai – vizsgálat eredményeit foglalta össze.²⁴ R. Nagy írásának első részében kiemelt figyelmet szentelt a magyarországi munkásság kialakulásának, választ keresett arra a kérdésre: ki a munkás? Interjúk, levéltári dokumentumok és fotók elemzése révén mutatta be a régió munkáskolóniáinak épített környezetét, a munkáslakások típusait, azok tárgyi kultúráját, a hétköznapi élet rendjét, a regionális munkástársadalom jellegzetességeit, különös tekintettel a vallási, közösségi, családi viszonyokra.

A modern kori magyar munkásság létfeltételeit alapvető módon befolyásoló szociális, biztosítási kérdésekről, a munka világának intézményrendszeréről, kialakulásának történetéről Bódy Zsombor írt alapos összefoglalást.²⁵ Ebben

²¹ Horváth – Pethő – Tóth (szerk.) 2003.

²² Dobák 2008.

²³ Bartha 2009, 2011.

²⁴ R. Nagy 2010.

²⁵ Bódy 2010.

áttekintést ad a munkabékekről és a munkaidőről, a munkaerőpiac működéséről, a felvétel és az elbocsátás módjairól, a munkaadókkal szembeni jogokról, a sztrájkok lehetőségéről és a munkaviszony nyomán élvezett szociális juttatásokról (egészségügyi ellátás, nyugdíj), mindarról, ami a munkásság hétköznapjainak legfontosabb meghatározói közé tartozik.

A munka világáról szóló egyik legfrissebb elemzést Kuczi Tibor tette közzé 2011-ben megjelent *Munkásprés* című kötetével.²⁶ A szociológus szerző a munka kikényszerítésének történetét dolgozta fel igen sokoldalúan. Egészen pontosan azt, miként változott a munka kikényszerítésének rendje az ipari forradalomtól egészen napjainkig. A munka világának kérdéseit szisztematikusan áttekintő szerző részletesen elemzi a munkavégzés és a teljesítmény problémáit is. Kuczi Tibor szociológiai, közgazdasági, történeti, antropológiai és filozófiai megközelítéseket, szempontokat egyaránt alkalmazó elemzése a munka, a munkáslét gyakorlatilag valamennyi érdemi társadalmi és gazdasági összefüggését sorra veszi.

Az ezredforduló után az ország északi régiójában több munkáskutatás kezdődött meg. Ezeknek a keretében Borsodnádason, Miskolc–Diósgyőrben és Ózdon próbálták meg feldolgozni a regionális, illetve lokális munkástársadalmak történetét.²⁷ A kutatási eredményeket részben már publikálták, részben pedig még megjelentetésre várnak. Talán a legnagyobb szabású munka ezek közül az úgynevezett Acélváros-projekt volt, aminek keretében a diósgyőri nagyüzem és társadalma 20. századi történetét dolgozták fel.²⁸ Borsodnádason interjúkészítésre alapozott kutatások folytak a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszéke és a Jelenkutató Alapítvány együttműködésében; Ózdon pedig 2008-ban több generációs családtörténetek rekonstruálására alapozott szociológiai és történeti megközelítéseket együttesen alkalmazó anyaggyűjtés és kutatás vette kezdetét, ami jelenleg is tart.²⁹

KI A MUNKÁS? – FOGALMI KÖZELÍTÉSEK, ÉRTELMEZÉSEK

Arra a kérdésre, hogy ki a munkás, első megközelítésben viszonylag könnyű választ adni: az, aki a munkaerejét fizikai munkavállalóként értékesíti, és megélhetését ebből biztosítja. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* meghatározása szerint a munkás „ipari termelőmunkát végző dolgozó, egyéb fizikai dolgozó”.³⁰ Ugyanitt a munkásosztály fogalmáról a következő olvasható: „a kapitalizmusban termelőeszközök híján munkaerejének eladásából élő, a kizsákmányolás

²⁶ Kuczi 2011.

²⁷ Jelen kötetben is megtalálhatóak olyan tanulmányok, amelyek e kutatások eredményeit foglalják össze, lásd Alabán Péter, Murányi István és Nagy Péter írását.

²⁸ Darázs 2009.

²⁹ A kutatás az 1956-os Intézet támogatásával indult, majd az MTA PTI és a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének égisze alatt folytatódott. Az első eredményeket lásd Valuch 2009; Bihari et al. 2012.

³⁰ Juhász et al. (szerk.) 1999: 974.

megszüntetéséért forradalmi harcot vívó, a szocializmusban uralkodó osztállyá váló osztály, proletariátus”.³¹ Az értelmező kéziszótár 2003-as kiadásának meghatározása már mentes az egyoldalú osztályszempontú értelmezéstől. A szótár meghatározása szerint munkás az „(ipari) termelőmunkát végző dolgozó”.³² A *Magyar Nagylexikon* szerint a „munkás: bérből élő, fizikai munkát végző dolgozó. Sokáig vagy leszűkítő (nagyüzemben dolgozó proletár) vagy túl tágas jelentése volt (a szellemi munkát végzőkkel szemben, a társadalom alacsony fokán álló, bérből és fizetésből élő, rutinszerű tevékenységet folytató személy)”.³³ Társadalomtörténeti megközelítésben azonban nyilvánvalóan ennél árnyaltabb meghatározásra van szükség. A nehézségek rögtön a munkásfogalom meghatározásánál kezdődnek. Ki tartozik ide? Csak az ipari munkás? A nagyüzemi munkás? A városi munkás? Milyen fogalommal lehet a lehető legpontosabban körülírni ezt a társadalmi csoportot? Társadalmi státusát tekintve pontosan ki sorolható ide? Azonos, illetve egységes társadalmi csoportot (osztályt? réteget?) alkot-e a segédmunkás, a képzett szakmunkás, illetve a művezető pusztán azon az alapon, hogy fizikai foglalkozásúak és bérből élnek? Mi a szerepe a lokális és a gyári-üzemi identitásnak a munkásság tagolódásában, csoportszerveződéseiben?

Az nyilvánvaló, hogy a munkásságot nem célszerű leszűkíteni az iparban, építőiparban foglalkoztatottak csoportjára, hiszen a közlekedésben, a kereskedelemben, az egyre dinamikusabb mértékben bővülő szolgáltató szektorban beosztott fizikai munkát végző szakképzett és képzetlen alkalmazottak is a munkásság körébe tartoztak/tartoznak. Ha csak a nagyüzemekben dolgozókat sorolnánk ide, akkor az mindenféleképpen szűkítést jelentene, miként az ipari munkás meghatározás is, hiszen a nem a nagyüzemekben, nem az iparban dolgozókat automatikusan kizárná ebből a társadalmi csoportból. E fogalmak helyett tehát célszerűbbnek látszik a *városi munkás* fogalmát alkalmazni. A városi munkás fogalmán a különböző ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltató ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett, illetve képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalók csoportját értem. Ezzel a megközelítéssel szemben ellenérvként önkéntelenül felmerül, hogy a 20. században a városi munkások nagy része nem a városokban, hanem a falvakban lakott, s a városi – munkás – életformához csak a munkavégzés révén kötődött. Identitását, önképét azonban meghatározóbb módon befolyásolta a munkahely, a végzett munka jellege, mint a lakóhely. S ennek az sem mond ellent, hogy a munkáscsaládok jelentős része a II. világháború előtt és után is élt a jövedelem-kiegészítés lehetőségével, lényeges különbség azonban, hogy a 20. század második felében a városi munkások dinamikus létszámnövekedésével párhuzamosan tömegessé vált azok száma, akik ipari munkásként mezőgazdasági kistermelők is voltak, és így tettek szert jövedelem-kiegészítésre. A szocialista korszak társadalomtudományi szakirodalmá és statisztikai adatgyűjtése

³¹ Juhász et al. (szerk.) 1999: 974.

³² Pusztai (főszerk.) 2003: 950.

³³ Élesztős (főszerk.) 2001: 369.

pedig elsősorban ideológiai-politikai okokból kezelte időről-időre külön munkáskétekként az úgynevezett kétlakiakat vagy kettős-jövedelműeket.

A klasszifikáció során jogosan merül fel az a kérdés is, hová kerüljenek a mezőgazdaságban ipari jellegű munkát végzők csoportjába tartozók. A végzett munka jellege szerint a városi munkások közé kellene kerülniük. A statisztikai adatgyűjtés a mezőgazdaságban dolgozó munkások körében azonban nem, vagy csak elvétve tett különbséget a mezőgazdasági ismereteket – gyalogmunka, állattenyésztés – és az ipari jellegű szaktudást igénylő munkák – például gépszerezés – között, arról nem is beszélve, hogy a kollektivizálás után a téveszék ipari melléküzemágaiban dolgozók is szinte kivétel nélkül a mezőgazdasági foglalkoztatottak közé lettek besorolva. A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtései során a hetvenes évektől kezdve rendszerint azt tekintette munkásnak, aki fizikai munkát végzett, de azt nem a mezőgazdaságban tette. A kilencvenes évek gazdasági átalakulásai, a fizikai munka változásai mindenesetre előbb-utóbb felvetik majd a munkásfogalom újragondolásának szükségességét.

Az adott keretek között nincs lehetőségem a szociológiában, a társadalomtörténetben, a társadalomfilozófiában használt munkásfogalom teljes körű áttekintésére, ezért végezetül csak néhány markáns, illetve általánosan használt meghatározást, valamint az ezek háttérében esetenként fellelhető közös pontokat emelem ki. A történeti és szociológiai megközelítésekben mindenhol közös definíciós pont a végzett munka jellege, az ipari jellemzőkkel leírható foglalkozás, a géppel való kapcsolat. Minden újabb elemzés kiemeli továbbá, hogy a modern kori munkásság nem kezelhető egységes társadalmi osztályként, hanem meglehetősen fragmentált, egymástól rekrutáció, képzettség, iskolázottság, életmód és életstílus alapján jól elkülöníthető csoportokra tagolódó társadalmi réteg.³⁴ Kövér György a dualizmuskori társadalomtörténetben az ipari népesség, ipari munkás fogalmát használja, ezeket kevésbé határozottan definiálja, elsősorban a korszak népszámlálási felvételeinek fogalomhasználatát nyomon követve ad közvetett meghatározást. Gyáni Gábor a Horthy-korszak kapcsán városi munkásságról beszél, akik esetében a fent említett tényezők mellett fontos jellemző, hogy munkavállalói státusuk mennyiben felelt meg a szabad munkaerő jogi fikciójának, illetve az is, milyen formában kapták meg a munkabérüket. Ez megkülönbözteti e csoportot a mezőgazdasági munkásoktól. 2003-ban megjelent írásában mindezt E. P. Thompson és Patrick Joyce nyomán az osztályfogalom részleges újragondolásával egészítette ki.³⁵ Hangsúlyozva, hogy az „osztály fogalma már a piaci alapú társadalmakban sem számít oly magától értetődő, egyértelmű, az időben (valamint a térben) folytonosan rögzített jelentéssel bíró strukturális entitásnak. [...] félrevezető a foglalkozások szerinti társadalmi tagoltságból fakadó vagy a nyelvhasználat formális állandósága által sejtetni engedett folytonosság feltételezése

³⁴ Sajátos módon Andorka Rudolf kézikönyve (Andorka 1997), amit ma is széles körben használnak, nem vállalkozik az egyértelmű munkásfogalom meghatározásra.

³⁵ Gyáni 2003.

a társadalmi struktúra kapcsán.³⁶ Egyben rámutatott az öntudat, az önérzékelés és az önmeghatározás csoportképző szerepére is.

R. Nagy József szerint „általános értelemben azok a munkabérért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik elsősorban az ipar valamelyik ágához, s ezzel a legfejlettebb termelőeszközökhöz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészetiileg lehatárolt, általában zárt helyen, üzemben végzik a munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak.”³⁷ Emellett fontosnak tartja a gondolatok, az életmód, a kultúra, a szolidaritás társadalmi csoportszervező szerepét, valamint a munkához való viszonyt is. Belényi Gyula írásában elvetette a munkásosztály fogalmát, éppen a sokszoros tagoltságra, az egyes csoportok különbözőségére hivatkozva, és helyette a munkásság fogalmát használja, amit elsődlegesen az iparban dolgozó fizikai foglalkozásúak csoportjaként értelmez. Törekedett ugyan Anthony Giddens³⁸ nyomán az alsó- és a felsőmunkásság kategóriájának bevezetésére, ám ezeknek elsősorban egyfajta szociodemográfiai leírására vállalkozott.

A nyilvánvalóan korántsem teljes áttekintésből talán látható, hogy az elmúlt egy-másfél évtized (társadalom)történeti kutatásaiban, elsősorban az új kutatási eredményeknek köszönhetően megindult egyfajta tisztázó párbeszéd mind a munkásfogalom, mind az ipari-városi munkásság modern kori magyar társadalmi tagolódásban, rétegződésben betöltött szerepe kapcsán. Meggyőződésem, hogy a *Korall* jelen összeállításában szereplő tanulmányok szintén fontos hozzájárulást jelentenek ehhez a közös tudományos gondolkodáshoz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1997: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.

Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Bartha Eszter 2011: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Belényi Gyula 2000: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Napvilág, Budapest, 161–181.

Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos (szerk.) 2000: *Munkások Magyarországon. Dokumentumok*. Napvilág Kiadó, Budapest.

³⁶ Gyáni 2003: 10–11.

³⁷ R. Nagy 2010: 44–45.

³⁸ Giddens 2000.

- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Belvedere Meridionale, Szeged.
- Bihari Sára – Csernaburczky Zsófia – Dobos Mária – Farkas Attila – Kósa Rita Diána – Szeder Dóra Valéria 2012: A munkáslét és emlékezete Ózdon. *Metszetek* (1.) 1. 67–84. http://metszetek.unideb.hu/files/2012_1_07_0.pdf (Utolsó letöltés: 2012. október 3.)
- Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Argumentum, Budapest.
- Bóhm Antal – Pál László 1979: *Bejáró munkások. Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése. Műhelytanulmány.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Bóhm Antal – Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* Kossuth, Budapest.
- Darázs Richárd (szerk.) 2009: *A Célváros. Egyszer volt, hol nem volt... Acélváros? Hét-köznapiak Miskolc rendszerváltozás előtti évtizedeiből.* Észak-Keleti Átjáró Egyesület, Miskolc.
- Dobák Judit 2008: *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában. Néprajzi-antropológiai tanulmány.* (PhD-értekezés.) Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Élesztős László (főszerk.) 2001: *Magyar Nagylexikon.* 13. kötet. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- Ferge Sándorné – Kemény István – Láng Györgyné – Mód Aladárné 1966: *Társadalmi rétegződés Magyarországon. 15 000 háztartás 1963. évi adatai.* KSH, Budapest.
- Giddens, Anthony 2000: *Szociológia.* Osiris, Budapest.
- Gyáni Gábor 1995: A városi munkásság szerkezete Magyarországon 1910–1941 között. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Osiris – 1956-os Intézet, Budapest, 553–558.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest.
- Gyáni Gábor 2003: Előszó. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténelem – munkásantropológia. Tanulmányok.* Napvilág, Budapest, 7–14.
- Havas Gábor – Kenedi János – Kozák Gyula (szerk.) 1985: *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára.* K. n., h. n.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1972: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Akadémiai, Budapest.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.* Gondolat, Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Horváth Sándor 1999: A Központi Munkástanács története. In: Váradi Péter (szerk.): *Első század. A Tudományos Ösztöndíj Pályázat kiemelkedő dolgozatainak szemléje. 1998/I.* ELTE BTK HÖK, Budapest, 113–209.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténelem – munkásantropológia. Tanulmányok.* Napvilág, Budapest.
- Hunyadi Zsuzsa 1984: A munkások rétegződéséről. In: Kovách Imre (szerk.): *Gazdaság és rétegződés.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 80–109.

- Hunyadi Zsuzsa 1987: Egy marginális réteg esélyei. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 9–32.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1999: *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 9. kiad. Akadémiai, Budapest.
- Kemény István 1972: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1.) 1. 36–48.
- Kemény István 1990: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok*. Vita, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula 1971: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Kozák Gyula – Molnár Adrienne (szerk.) 1993: „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. 1956-os Intézet – Századvég, Budapest.
- Kuczi Tibor 2011: *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. L'Harmattan – Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- Lackó Miklós 1961: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Kossuth, Budapest.
- Lackó Miklós 1968: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Kossuth, Budapest.
- Ladányi János 1977: Községekben élő munkások. *Szociológia* (6.) 1. 28–41.
- Láng Katalin – Nyilas György 1987: Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 33–100.
- Litván György (szerk.) 1974: *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth, Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 2000: Az ipari munkásság. In: Uő. (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest, 239–308.
- Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pittaway, Mark 1998: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary 1948–1958*. (PhD-értekezés.) University of Liverpool, Liverpool.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003: *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai, Budapest.
- R. Nagy József 2010: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolci Galéria, Miskolc.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak.” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág, Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest.
- Valuch Tibor 2009: Enni és lakni is kellene... A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a II. világháborút követő évtizedekben. In: Tischler János (szerk.): *Kádárizmus, mélyfúrások. Az 1956-os Intézet évkönyve XVI. 2009*. 1956-os Intézet, Budapest, 75–114.